

IMRE LÁSZLÓ

A valóság istenkereső látnoka

LEV TOLSZTOJ SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

„Nincs, ami erősebb, és nincs,
ami gyengébb lenne, mint a szó.”

(Turgenyev)

Allítólag megtörtént eseményen alapul az a Tolsztoj-anekdota, hogy a nagy író csodálkozva tárta szét karját, amikor egyik érzékeny lelkű hölgyismerőse szemrehányásokkal halmozta el, amiért oly kegyetlen sorsot juttatott Anna Kareninának: ő nem tehet róla, Anna maga választotta, amikor olyan útra lépett, amely a bukáshoz, a pusztuláshoz vezet. S Tolsztoj valóban ártatlan volt Anna öngyilkosságában, még talán ártatlanabb, mint maga is gondolta. Igaz, eredetileg az volt a célja, hogy megbélyegezze a házasságtörő asszony bűnét, s a jogos és szükségszerű bűnhődést ígérte a regény őszövétségi mottója is: Enyém a bosszúállás és én megfizetek. De Anna sorsának részletezése, szépségének, életigényének festése közben Tolsztoj egyre több megértést kezdett tanúsítani az igazi életre, valódi szenvedélyre vágyó asszony iránt, s ez a vonzalom (az egymást követő változatokat összehasonlító filológusok szerint) fokról fokra belekerült a regénybe. Karenin, a férj az újabb és újabb szövegvariációkban egyre ellenszenvesebb lett, ami azt jelzi, hogy az író mindinkább azonosult hősnőjével, egyre nagyobb együttérzéssel követte nyomon őszinte, nagy szerelmének kibontakozását. Anna varázslatos lényé úgy megbűvöli magát Tolsztojt is, hogy regénybeli hasonmása, Levin, kis híján beleszeret. Nemcsak hogy kíméletlen nem volt tehát vele, de nagyon is sajnálta, sőt erőfeszítéseket tett megmentése érdekében. Csakhogy sem a mű morális alapgondolata, sem Anna sorsának, jellemének meghatározó mozzanatai (férjét elhagyva fiát is elveszítette), sem Anna és Vronszkij kapcsolatának dialektikája nem engedte meg számára a kibékítő megoldást. Tolsztoj tehát, bármennyire szeretett volna is, nem segíthetett hősnőjén, mert Anna csak az igazság megcsorbításával lett volna letéríthető a helyzete, temperamentuma diktálta útról.

Amire Zola meglehetősen görcsösen és spekulatív módon törekedett a „kísérleti regény” jelszavával, azt Tolsztoj a maga valóságérzékére és lélektani tudására hagyatkozva ösztönösen és erőlködés nélkül érte el: egy karaktert adott szituációba állított, s külső beavatkozás nélkül kívánta megfigyelni viselkedését. A valóság, a társadalom, a lélek törvényei olyan mértékben megszabták a regényhősök sorsát, hogy az írónak magának sem volt lehetősége a közbeavatkozásra. A valószerűség, a következetes jellemfejlés követelménye megkötötte az író kezét, akinek a megfigyelés, a pontos és részletező művészi visszatükrözés lett a legnagyobb vívmánya. Külsőségeiben és összefüggéseiben is oly hiteles a Tolsztoj-művek világa, hogy a realizmus mércéjének, legmagasabb fokának tekintik. A társadalmi és emberi valóság totális tükröztetésének valóban aligha lehetne meggyőzőbb példáját említeni. A társadalmi elemzés és a mély életismeret, a pszichológiai ábrázolás korábban

ismeretlen precizitása az, ami a Tolsztoj-féle „teremtett világ” objektivitását biztosítja.

Művészetét mégsem érthetjük meg, ha csak valóságtükröztető, „valóságmásoló” érdemeit hangsúlyozzuk. Németh László állapította meg Tolsztojról, hogy nem azért igazi realista, mert tanulmányozza a valóságot, hanem azért, mert ami a tolla alól kijön, a valóság hitelét kapja, akár kitalálta, akár megfigyelte, amit leír. Az életrajzi trilógia *Gyermekkor* című első részének legmegrendítőbb, legemlékezetesebb része az anya halálának leírása, illetve a kisfiú-főhős borzalmas élménye a ravatalnál. Az elemzés erejét és mélységét sokan személyes élménnyel magyarázták, mert hisz Tolsztoj is kisgyermek korában veszítette el szüleit. Csakhogy a *Gyermekkor* hőse tizenegy éves, Lev Tolsztoj pedig két éves sem volt még, amikor édesanyja meghalt, következésképp nemcsak tárgyi hűségről, de az átélés hitelességéről sem lehet szó. Egy minden ízében realista, az átélt, megfigyelt részletek tömegétől hemzsegő műben, sajátos módon, éppen az a fejezet a legvalószerűbb, a leghatásosabb, amelyik a képzelet szülőtte. A fantázia tehát erősebbnek bizonyul a megfigyelésnél, az emlékezetnél. Tolsztoj ily módon nem reprodukálja, hanem látoka a valóságnak.

A XIX. századi lélektani regény valóságfeltáró, kritikái jellegét jogosan és méltán hangoztatták sokan. Annál kevesebb figyelmet szenteltek annak a ténynek, hogy Stendhal, Dosztojevszkij, Thackeray, Balzac és a többiek nem egyszerűen lajstromozói a kortársi életnek, a gazdasági, társadalmi, pszichológiai folyamatoknak, hanem önnön egyéniségük nagyszabású kivetítői is, vallomástevők és látokok. Kétségtelen, hogy a realista művekben az ábrázoló, valóságbemutató funkció uralkodik, de soha nem képes teljesen elnyomni, visszaszorítani az expresszivitást. Míg azonban a többi realistánál ábrázolás és kifejezés általában egymás ellenében érvényesül, tehát Dosztojevszkij lírai hevülete, szubjektivitása az ábrázolt világ objektivitását fenyegeti, Balzac némely leírásának leltárszerűsége viszont a stilizáló válogatásnak és egyéni kifejező erőnek van híján, addig Tolsztojnál ábrázolás és kifejezés nemcsak egyensúlyban van, hanem mintha szubjektív hitelében és objektív pontosságában egyszerre haladná meg a világirodalom korábbi teljesítményeit.

Idézni regényeinek, novelláinak sok-sok jelenetét lehetne, leginkább mégis a legismertebb kívánczik ide: Andrej herceg és a magas ég a *Háború és békében*. Tolsztoj, akit Merezskovszkij a „test látnoká”-nak nevezett, nagy ambícióval merül el a csataleírásban, a testi folyamatok, a külső körülmények részletezésében. A sebesülés után magához térő Andrej herceg a kiállott izgalmaktól bágyadtan, a vérvesztéstől elerőtlenedve pillantja meg a mérhetetlenül magas eget, amelyen szürke felhők úsznak csendesén: „Milyen csendesén, nyugodtan, ünnepélyesen, egészen másképp, mint ahogy én futottam, egészen másképp, ahogy mi futottunk, kiabáltunk a rekedésig... Hogy nem láttam én meg azelőtt ezt a magas eget? De boldog vagyok, hogy végre megismertem! Igen! Hiúság minden és csalás, csak ez a végtelen ég nem az!... Igen, eddig nem ismertem semmit, semmit.” A csatateret diadalittas hiúsággal bejáró Napóleon lovagol oda a vérbe fagyva, magatehetetlenül fekvő Bolkonszkijhoz: Ez szép halál! „Andrej herceg tudta, hogy ezt róla mondták és hogy Napóleon mondja. Mégis úgy hallgatta ezeket a szavakat, akár a légyzűmmögést. Egy cseppet sem érdekelték, sőt észre sem vette s mindjárt el is felejtette őket. Égett a feje, érezte, hogy elvérzik, és látta maga felett a messzi, magas, örök eget. Tudta, hogy ez Napóleon, az ő hőse — de ebben a pillanatban Napóleon oly jelentéktelen kis ember volt a szemében ahhoz képest, ami a szálló felhők lepte végtelen magas ég és a lelke között végbement. Ebben a pillanatban teljesen mindegy volt neki, ki áll mellette és mit mond óróla. Csak annak örült, hogy egynéhány ember megáll mellette, és csak azt kívánta, hogy ezek az emberek segítsenek neki visszatérni az életbe, amely oly gyönyörűnek tetszett, mert most egészen másképp fogta fel.” Andrej Bolkonszkij, akinek a számára Napóleon volt az eszmény, az önmegvalósítás, az akaraterő, az emberi teljesítőképeség csúcsa, itt már jelentéktelennek látja a természet, az élet fenséges erőihez képest az önző és hiú császárt.

Amikor Napóleon pózoló lovagiassággal és önhittséggel megszemléli a fogoly és

sebesült orosz tiszteket, barátságos kérdéssel tiszteli meg Andrej herceget, akiben a közömbösség megvetéssé nő, s nem is felel a „világ urá”-nak. „Napóleon szemébe nézve arra gondolt, hogy hitvány a nagyság és az élet, amelynek jelentőségét nem tudta felfogni senki; és még sokkal hitványabb a halál, amelynek értelmét nem tudta felfogni és megmagyarázni senki az élők közül.” A sebesültszállító francia katonának, látva a császár kegyét, sietve visszaakasztják Andrej nyakába azt a szent képet, amelyet hűgától kapott. „De jó volna — gondolta Andrej herceg erre a kis szentképre tekintve — ha minden olyan világos és egyszerű volna, amilyennek Marja hercegnő látja. De jó volna tudni, hol keressen segítséget az ember ebben az életben, és hogy mi vár rá az élet után, odaát, a síron túl! De boldog, de nyugodt volnék, ha most azt mondhatnám: Uram, irgalmazz!... De kinek mondjam? Mert vagy egy meghatározhatatlan, elérhetetlen erő az, és akkor nem fordulhatok hozzá, sőt szavakkal ki sem tudom fejezni, csak így: a nagy minden és semmi, vagy ez az az Isten, amelyet Marja hercegnő belevarrt ebbe a kis tokba?... Semmi, semmi sem biztos, csak a semmissége mindannak, amit értek, és a nagysága egy érthetetlen, de fontos valaminek.” A *Háború és béke* e méltán híres része a valóság Istenkereső látnokának mutatja Tolsztojt. A valóság megbűvölte őt, aki a legapróbb fiziológiai ténynek is jelentőséget tulajdonít, aki a csatateret színekben, mozgásban, hangulatban a lehető tökéletességgel adja vissza. (Nem hiába vett részt maga is több ütközetben.) De nem elégszik meg ennyivel. Leírásában a dolgok, az objektív valóság egyes elemei túlmutatnak önmagukon. A magas ég, a méltóságteljesen úszó felhők olyan elvont jelentéssel telítődnek, amelyet már csak a vizionárius író vetít beléjük. Az ég a lelki emelkedettség, az ételszeretet, az istenség, a béke jelképe lesz. A természet és a lélek óriási méretei mellett törpül el az emberi hiúság és önzés Napóleon képviselte elve. A jelenet legigazabb, legmélyebb, legszebb részei nem a valóságból, hanem annak továbbgondolásából, látomásos jelentésáttvitelből erednek. Andrejt nem bonyolult logikai műveletek, bölcséleti fejtegetések gyözik meg arról, hogy hamisak voltak korábbi eszményei, hanem a látvány, illetve az, amire a látható világ mögött ráismer.

A tényszerű és látnoki elemek egy sajátos istenkeresés kísérői és magyarázói. Nem a hagyományos vallás, a dogmák útját járja Bolkonszkij, hanem az élet értelmét sejtí meg. Az istenkeresés Tolsztojnál azt jelenti, hogy le akarja hántani az emberről mindazt, ami eltorzíthatja egyéniségét (vagyon, társadalmi rangok, címek, előítéletek), és meg akarja adni neki azt, ami naggyá, szabaddá, boldoggá teheti. Az Isten megtalálása azonos nála a végső bölcsesség megtalálásával, ez a végső bölcsesség viszont teljesen független a miszticizmustól. Tolsztoj istenkeresése szintetizálja a XIX. századi európai irodalom és gondolkodás individuális szemléletét és kollektivitásélményét. Az egyén törekvései, önmaga iránti kötelezettségei, öntökéletesítői ambíciói és közösségi szándékai öltének benne testet jellegzetesen XIX. századi, sőt orosz módon. Tolsztoj istenkeresésének, vívódásainak varázsa, elhithető ereje abban van, hogy ősi, alapvető dilemmákat kivételes hőfokon és őszinteséggel élt át, hiszen már a kereszténység úgy kereste az egyéni üdvözülést, hogy az önvizsgálat, a bűnbánat az individualizmus feloldására, a tisztultabb, alantas céljairól lemondó emberközösség megtalálására tett kísérletet. Rousseau nemcsak arra döbönt rá, hogy az egyén egyedi és egyetlen, soha meg nem ismétlődő individuum, s mint ilyen lélekzetelállító lehetőségek birtokosa, hanem arra is, hogy a szabad, önmagukat naggyá növelő egyéniségek egymásra is vannak utalva. Tolsztoj világosan látta, hogy a polgári irodalom és gondolkodás egyéniségkultusza zsákutcába vezet: a közösség rovására érvényesülő egyén szem elől téveszti a nemes, kollektív, teremtő akciókat (Napóleon). Ezzel magyarázható nála a kortársi nyugat-európai fejlődés, az érdekvizonyokon alapuló kapitalizmus megalkuvásmentes elutasítása.

Ugyanakkor elvetette a korabeli közösségi eszméket is (jobbára a századközep vulgáris materialistáit és utópistáit ismerte), mert azok, szerinte, gátolják az egyéniség szabad kibontakozását, s nem támaszkodnak kellő mértékben a lelki élet olyan mozgósító erőire, mint az öntökéletesítő vágy, vagy a vallási élmények.

Lenin éppen azért nevezhette Tolsztojt a proletárforradalom tükrének, mert eljutott annak a válságnak a felismeréséig, amely a polgári individualizmus és a tőkés társadalmi rendszer elutasítását követte, de a szocialista forradalmi megoldásig nem jutott el. Mutatta, tükrözte tehát a századvégi Oroszország dilemmáit, s egyúttal a későpolgári Európáét is. E válság tükrözése azonban nem valamiféle csődhelyzet illusztrálása csupán. Benne szunnyadnak azok a jövőt építő szándékok is, amelyeket a XX. század embere sem nélkülözhet.

A XIX. század egyéniségkultuszát Tolsztoj haladta meg és alakította át mindenki számára elérhető és elérendő követelménnyé. A Napóleon pályájától megmámorodosott ifjak, Julien Sorel és Lucien de Rubempré baljós és tragikus individualizmusa, a *Bűn és bűnhődés* és Nietzsche felsőbbrendű embere mellett Andrej Bolkonszkij új öntudatra ébredése egy más becsvágy, egy nemesebb ambíció kezdetét jelenti. Tolsztoj olyan emberfeletti teljesítményre sarkallja hőstét, mely nem a világ urává, de önmaga urává teszi, nem a többi ember ellenében, hanem érdekében. Az erkölcsi öntökéletesedés, az önmagunk önző és hiú énjéről való lemondás Julien Sorel és Raszkolnyikov mindent akarását mintegy demokratizálja azáltal, hogy az önmegvalósító törekvést morális síkra helyezi át. A XIX. század méltán bámulta azokat a lehetőségeket, amelyeket a polgári viszonyok az egyén felemelkedése, a tehetség kibontakoztatása számára megteremtettek. Tolsztoj túlmént ezen: ő a mindenki számára lehetséges „nagygyá levés”-re, az erkölcsi teljesítmény maximumára ösztönzött. Az egyén megszabadult a feudális társadalom, az egyház, a születési előjogok béklyóitól, de a felszabaduló energiákat, a kapitalizmus farkastörvényeihez igazodva, egyelőre a többi ember ellenében kívánta a maga önös céljainak szolgálatába állítani. Tolsztoj belátta ennek végzetes voltát, s az egyén minden becsvágyát olyan erőfeszítések felé igyekezett terelni, amelyek az egyes embert úgy gazdagítják, hogy ezáltal a közösség is nyer. Írásművészetének aprólékossága és páratlan elhithető ereje is ezt a nagy célt szolgálja. Az olvasó, aki ahhoz szokott hozzá, hogy csodálatra méltó héroszok, illetve megvetendő gonosztevők vagy együgyűek sorsát kövesse, az ő regényeiben nagyon is otthon érzi magát. Nincs kisebb-ségi érzése, mert nincs akire felnézzen, akit bámuljon, de nem lehet fölényérzete sem, mert egyetlen szereplőnél sem érezheti magát különbnek. A teljes egyenrangúság a teljesen azonos esélyeket bizonyítja, egy új, magasabb rendű értékangors elsajátítása vár mindannyiunkra, s e nagy feladat megvalósítására mindenki egyformán képes.

Tolsztojt azért is szokták prófétának, prédikátornak nevezni, mert sosem akart csak művész lenni. (Megjegyzendő: a legnagyobb művészek általában azokból váltak, akik nem elsősorban művészek akartak lenni.) Az életét akarta átalakítani, ő maga akart különb lenni, s ennek a belső drámának a tanúul hív meg bennünket. Helye a világirodalomban ma már vitathatatlan. Más-más földrészeken, a legkülönbözőbb ideológiai alapról egyaránt Homérosz, Dante, Shakespeare, Goethe mellett a kultúra legegységesebb lángelméi közé sorolják. De mint a nagy önelemzők, önleleplezők, ő is sok ellenszenvet váltott ki életében. Vádolták képmutatással, különcséggel, nem hittek neki, vagy egyszerűen nyomasztó és kényelmetlen volt az az erkölcsi igényesség, amely majdnem mindenkit önnön elégtelen voltára, erkölcsi fogyatékoságaira eszméltetett. A halála óta eltelt évtizedekben aztán lecsendesedtek a személyes indulatok, eleven alakját napjainkban mindössze néhány kopott filmkocka őrzi. Remekművei mégis szegényebbek lennének az író egyéniségének, személyes életsorsának ismerete nélkül. Van ugyanis benne valami (bármennyire távol is esik tőlünk térben, időben, társadalmi rangját, környezetét tekintve is), amit nagyon közelinek, szinte rokoninak érzünk. Egyenlővé tesz magával, hogy követhetőnek mutassa istenkereső kálváriáját, melynek végén az embert találta meg, az ember lehetőségeit arra, hogy méltóvá váljék önmagához.

„Nincs, ami erősebb, és nincs, ami gyengébb lenne, mint a szó” — ahogy Turgenyev mondta. S ez az elgondolkodtató paradoxon kevesekre áll olyan mértékben, mint Tolsztojra. Tanításait, életreceptjét kevesen követték, vallásszámba menő er-

kölcsi forradalmát csak gyanús és őhozzá méltatlan szekták terjesztették. Az emberiség nem az erkölcsi megújulás útján kereste a megoldást a századforduló nagy problémáira, s intő szavatai, morális példaadása ellenére a XX. században nem lett kevesebb az embertelenség, az igazságtalanság, a társadalmi egyenlőtlenség, mint korábban. Tolsztoj szava tehát gyengének bizonyult, ígéjének kevesebb konkrét mozgósító ereje lett, mint sok felelőtlen és tudatlan demagóg agitációjának. S mégis és ugyanakkor, kevés hatékonyabb tett, kevés messzebb ható figyelmeztetés hangzott el az emberiség utóbbi évszázadaiban, mint az övé. Jöhettek az erőszaknak, a haszonelvűségnek bármily lármás népszerűsítői, nem teheték kétségessé az ő igazságát. Tolsztoj után nem állhat meg semmiféle származási, nemzeti vagy vagyoni megkülönböztetés. Az ő humanizmusa a tisztultabb emberi kapcsolatokra, az erkölcsi jóra törekvőknek, a megértés és béke új közösségiségének inspirálója lett, amely csak az emberség, a munka és összefogás értékét ismeri el.

